

Mariia Moklytsia

Lesya Ukrainka Volyn National University (Ukraine)

ORCID: 0000-0001-7984-4377

Роль рукописної спадщини Лесі Українки у підготовці повного зібрання її творів

The role of Lesya Ukrainka's manuscript heritage in the preparation of her complete works

Abstract

The article discusses the preparation of the academic edition of the complete works by Lesya Ukrainka for publication carried out by the staff of the Volyn National University named after Lesya Ukrainka (Lutsk, Ukraine), with the involvement of leading literary critics of Ukraine. The implementation of this large-scale project (a collection of 14 volumes) became possible due to the fact that the university is the owner of the electronic archive of Lesya Ukrainka. The manuscript heritage of the writer has become available for detailed study by a wide range of researchers, in addition to remotely. The article states that careful processing of manuscripts revealed many problems in studying Lesya Ukrainka's work, in particular, ideological interference in the process of publishing and interpreting manuscripts, especially draft manuscripts. The comparison of rough and clean autographs proved to be especially fruitful for commenting on texts, for an in-depth, and often completely new understanding of classical works. The organizers set a goal to fully reflect the handwritten legacy of Lesya Ukrainka in comments and notes. Unfortunately, not every work of the writer received such an in-depth discourse, because many texts are presented in the collection of first editions, as neither draft nor final manuscripts were found. But even the available autographs allow us to interpret the writer's manuscript heritage as a self-sufficient object of science, to which it is necessary to apply not only the textual and genetic method but also many other methods of modern literary criticism.

Keywords: Lesya Ukrainka, collected works, draft autograph, clean autograph, textology.

Аналіз основних досліджень. Текстологічні дослідження досить широко представлені в науці про Лесю Українку, адже певний пієтет у ставленні до рукописів започаткувала сама письменниця, коли в останній рік свого життя упорядковувала наявні в неї рукописи (головним чином чернетки, адже чистові рукописи із редакцій майже не поверталися) і передала в архів Львівського відділення Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ). Важко переоцінити і роль членів родини: матері, сестри Ольги, чоловіка Климента Квітки – у справі збирання і збереження рукописів. Шанобливе ставлення до цієї частини спадщини домінувало протягом 1920-х рр.: досі не втратили актуальності текстологічні зауваги Б. Якубського, Є. Ненадкевича, М. Драй-Хмари, А. Ніковського, А. Гозенпуда та інших дослідників. Львівський архів було описано і введено в науковий обіг у повоєнний час М. Деркач, О. Бабишкіним. Ціла когорта науковців вивчала рукописи, зібрані у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук України: Г. Аврахов, О. Ставицький, Л. Мірошніченко, Т. Третьяченко, Г. Гаджилова, В. Савчук та ін. Їхні скрупульозні фахові дослідження створили ту необхідну базу, яка дозволяє сьогодні вийти на якісно новий рівень вивчення, позбувшись ідеологічних упереджень, суттєво розширивши коло дослідників і застосувавши, окрім власне текстологічного, широку палітру сучасних наукових методів.

Постановка проблеми. У дослідженнях рукописів текстологічний підхід забирає лівову частку зусиль дослідника і часто не залишає місця для наукових інтерпретацій чи нових гіпотез. Ідеологічне спрямування науки тривалий час не дозволяло науковцю виходити за межі фактажу й описовості. Якщо врахувати обмеження, актуальні й досі, у доступі до архіву, то картина проблем, пов'язаних з рукописною спадщиною Лесі Українки, набуде чітких обрисів. Давно назріла пора застосувати до рукописів нові підходи, переконливо показати, що для Лесі Українки надважливим був процес творчості, а не лише результат, як звично думали у радянські часи, думає й досі чимало науковців.

Вперше за історію академічних видань письменника-класика, через 50-літню перерву, підготувала до друку повне зібрання творів Лесі Українки (14 томів) не наукова, а освітня установа: Волинський національний університет імені Лесі Українки. Таку підготовку здійснено внаслідок переконливої перемоги у національному конкурсі. Перемога, у свою чергу, стала можливою завдяки багатолітнім напрацюванням Інституту дослідження творчості Лесі Українки, створеного 2006 року на базі університету, за підтримки Інституту літератури Академії наук України. На той час в університеті вже було зібрано чимало матеріалів, присвячених творчості Лесі Українки. Але статус науково-дослідницької установи дозволив приступити до надважливого проєкту – переведення архіву Лесі Українки на електронні носії. Це складна і фінансово витратна робота, яка не всіма чиновниками і науковцями сприймалась як необхідна. Деякий час електронним архівом користувалися лише науковці Волинського університету, які готували індивідуальні наукові проєкти. Успішне завершення цих проєктів зумовлене також і можливістю вільного доступу до архіву письменниці. За десять років по творчості Лесі Українки було захищено 4 докторських (С. Кочерги, О. Вісич, Т. Левчук, С. Романова), 6 кандидатських дисертацій (О. Вісич, В. Савчук, С. Романова, Ю. Левчук, Т. Данилюк-Терещук, А. Радько). Автори цих досліджень стали осердям колективу, спроможного підготувати до видання повне зібрання творів Лесі Українки. Вихід такого зібрання важливий не лише з огляду на 150-літній ювілей Лесі Українки, а й через назрілу необхідність деконструкції радянських підходів до вивчення канонізованого класика.

Мета статті – наголосити, що рукописна спадщина письменника-класика, а саме рукописи Лесі Українки, – це безумовна цінність національної культури, важливий его-документ епохи, якому за радянських часів приділялась мінімальна увага. Досі знаходять науковці рукописи, що вважались втраченими, досі тривають пошуки рукописів, які знаходяться у важкодоступних місцях зберігання (архіви Росії та інших країн світу), робляться відкриття, які змінюють усталені погляди.

Виклад основного матеріалу. За десятиліття численних видань творів Лесі Українки в різних історичних умовах і з різними редакційними вимогами відбувся суттєвий відхід від першоджерела, а саме від автографів. Хоча у 1920-ті роки висококваліфіковані дослідники намагалися максимально уводити рукописи в коментарі, примітки і додатки (зокрема, йдеться про найбільш повне представлення рукописів у 12-томному виданні творів Лесі Українки «Книгоспілки» 1930 р.), домінування ідеологічного підходу зрештою підпорядкувало академізм. Коли упорядники академічних видань писали: «Подається за першодруком, звіреним з рукописом», це не означало, що будь-який дослідник отримає повне уявлення про початковий рукопис і всі зміни, які вносились у текст на різних етапах його оприлюднення. Ставлення до чорнових рукописів як до сирого, невідшліфованого, а отже й менш цінного, ніж остаточний варіант, матеріалу творчості, визначало підходи і впливало на результати. Початкові версії багатьох творів, особливо великих за обсягом, майже випали з поля зору дослідників на багато десятиліть, а якщо щось і оприлюднювалось, то лише фрагментарно, з настановою, що жодна публікація не повинна впливати на канонізований образ письменниці. Тому усебічне опрацювання рукописної спадщини із застосуванням сучасних підходів – це шлях назустріч Лесі Українці, це деконструкція всіх ідеологічних нашарувань, стереотипів й упереджень, які й досі (переважно непомітно, на несвідомому рівні) визначають бачення її творчості.

Чимало нового було відкрито науковцями Інституту дослідження творчості Лесі Українки під час підготовки 14-томного зібрання творів Лесі Українки 2021 року. Завдяки електронним копіям архіву рукописи стали доступними для ретельного опрацювання всіма учасниками проєкту. Членами колективу (а це близько 30 осіб) стали науковці з усієї України. Через умови карантину всі змушені були працювати дистанційно. Завдяки електронному архіву в упорядників з'явилась можливість у коментарях і примітках нового зібрання максимально повно показати історію створення кожного тексту. Робота з рукописами

часто була надскладною, адже чистових рукописів Лесі Українки зберіглося дуже мало, а чернетки – це багато разів правлені тексти, писані олівцем, який майже втратив колір. І все ж копітка робота з рукописами дозволила максимально наблизитись до автентичного образу письменниці, декодувати багато незрозумілих через втручання ідеології аспектів, простежити всі етапи постання видатних творів Лесі Українки.

Як відомо, рукописи потребують чималих зусиль і витрат на їх збереження. Вразливість паперових носіїв і традиційних способів писання (для кінця XIX – початку XX ст. це олівець і чорнило, має значення також якість паперу) диктували певні умови зберігання і використання рукописів Лесі Українки. Доступ до цих матеріалів для ширшого кола дослідників завжди був утруднений. Історія збереження рукописів Лесі Українки – це яскрава і водночас трагічна сторінка в історії української культури, сторінка, за якою криється чимало важливих процесів і тенденцій. Текстологічні дослідження дають максимально об'єктивовану картину творчого процесу письменниці. Але не менш важливими є проблеми осягнення культурно-історичного значення рукописної спадщини Лесі Українки, широкого кола питань художньо-естетичного змісту.

Погляд на рукописну спадщину Лесі Українки вертає нас на понад сто років назад, а це велика дистанція, яка багато аспектів творчості здатна деактуалізувати. Через вивчення рукописів зміцнюється неперервність глибокої традиції. Леся Українка переймалась проблемами, актуальність яких сьогодні лише загострилась: питання цінності національної мови для людини, яка прагне опанувати багато іноземних мов; питання приналежності української нації до європейської і водночас усвідомлення її унікальності та ін. У 14-томному зібранні творів Лесі Українки відбулося максимально повне оприлюднення рукописів Лесі Українки. Упорядники сподіваються, що це дасть безцінний матеріал для науковців із різних галузей.

Важливе значення має словник Лесі Українки, який складається з кількох суттєво різних лексичних груп. Рукописи

яскраво демонструють поступове формування базового для світогляду й естетики набору концептів. Словник Лесі Українки насичений рідкісними діалектними словами і фразеологізмами української мови. Але його ж характерною ознакою є численні запозичення з багатьох іноземних мов. Не випадково Леся Українка посідає чільне місце серед творців української літературної мови: завдяки її зусиллям українська мова розширила словник і набула здатності наукового осмислення будь-яких проблем на найвищому рівні абстрагування. Словник Лесі Українки може розглядатися як зразок природного розширення літературної мови у процесі формування авторського стилю.

Застосування до рукописної спадщини таких сучасних методів, як структурно-семіотичний, наратологічний, міфокритичний, імагологічний, психоаналітичний, герменевтичний, рецептивний, інтертекстуальний та ін. дозволяє цілком інакше тлумачити багато ключових проблем творчості Лесі Українки. Варто підкреслити, що поглиблене вивчення рукописів при підготовці зібрання творів ще раз підтвердило попередньо висунуті і захищені науковцями гіпотези. Зокрема, семіотичний аналіз культурософських кодів Лесі Українки, здійснений С. Кочергою¹, посприяв осмисленню концептосфери письменниці. Підхід на засадах естетики *non-finito*, застосований О. Вісич², допоміг суттєво переоцінити роль чорнових рукописів. Культурно-історичний і генераційний підхід дозволив С. Романову показати ключову роль Лесі Українки у формуванні українського модернізму.³ Формалістичний і жанрологічний аналіз творів Лесі Українки у працях Т. Левчук⁴ посприяли формуванню спільних

¹ S. Kocherha, *Kulturosofija Lesi Ukrainky. Semiotychnyi analiz tekstiv*, «Tverdynia», Lutsk 2010.

² O. Visych, *Estetyka non-finito u tvorchosti Lesi Ukrainky*, «Tverdynia», Lutsk 2014.

³ S. Romanov, *Etyko-estetychna systema Lesi Ukrainky i natsionalnyi literaturnyi kontekst epokhy*, Avtoreferat dys... doktora filolohichnykh nauk, 10.01.01 – ukrainska literatura; 10.01.06 – teoriia literatury, Kyiv 2019.

⁴ T. Levchuk, *Fenomen literaturnosti*, «Tverdynia», Lutsk 2018.

критеріїв для коментування текстів. Дисертаційні текстологічні і генетичні напрацювання В. Савчук⁵ і А. Радько⁶ були успішно залучені у процесі підготовки зібрання творів Лесі Українки.

Психоаналітичний метод, який тривалий час застосовує до творчості Лесі Українки авторка цієї статті⁷, також актуалізувався під час опрацювання рукописів для повного зібрання творів. Зокрема, йдеться про чорновий рукопис драми Лесі Українки «Камінний Господарь», майже вдвічі більший за обсягом від чистового рукопису. Частково цей рукопис був опрацьований при підготовці 12-томного видання творів Лесі Українки 1930 р. Є. Ненадкевичем,⁸ але пізніше, разом із самим репресованим зібранням, майже зник з поля зору і читачів, і науковців. Чому письменниця так суттєво скоротила початковий текст – не просте питання. Сама Леся Українка в листі до О. Кобилянської пояснила скорочення так: «Так воно не є, бо хтось дійсно mit Todesverachtung⁹ працював дні і ночі, працював з гарячкою в крові, а скінчивши, хорував певно більше, ніж хорують жінки

⁵ V. Savchuk, *Dolia lystiv Lesi Ukrainky*, «Tverdnyia», Lutsk 2011.

⁶ A. Radko, *Zibrannia tvoriv Lesi Ukrainky u vydavnychomu proekti «Emihratsiinoi "Knyhospilky"»* [w:] *Lesia Ukrainka v diasporному literaturoznavstvi. Nimetsko-ukrainski zviiazky*, zb. nauk. pr., t. 11, Miunkhen-Ternopil 2019, s. 194-203.

⁷ M. Moklytsia, *Estetyka Lesi Ukrainky (kontekst yevropeiskoho modernizmu)*, Uniwersytet im. Lesi Ukrainky, Lutsk 2011; M. Moklytsia, *Psykhoanalitichnyi naratyv u liubovnykh istoriiakh Lesi Ukrainky («Blakytna troianda», «Lisova pisnia»)* [w:] „KELM. Nauka, oświata, prawo, zarządzanie”, Łódź 2018, nr 4(24), s. 184–193; M. Moklytsia, *Psykhoanalitichnyi naratyv u tvorchosti Lesi Ukrainky (na prykladi dramy «U pushchi»)* [w:] *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*, zb. nauk. pr., Lutsk 2018, vyp. 26; *Lesia Ukrainka i personalii epokhy*, s. 139–156; M. Moklytsia, *Psykhoanalitichnyi naratyv u dramy Lesi Ukrainky «Kaminni hospodar»* [w:] *Okrylenist slovom: zb. nauk. pr. na poshanu prof. Stepana Khoroba, Ivano-Frankivsk* 2019, s. 50–61; M. Moklytsia, *Psykhoanalitichnyi naratyv yak literaturoznavchyi termin (proiektiia na dramaturhiiu Lesi Ukrainky* [w:] *Aktualni problemy literaturoznavchoi terminolohii*, naukovyi zbirnyk, Rivne 2020, vyp. 3, s. 40-44.

⁸ Ye. Nenadkevych, *Ukrainska versiia svitovoi temy pro Don Zhuana v istorychno-literaturnii perspektivi* [w:] *Lesia Ukrainka, Povne zibrannia tvoriv*, t. 11, «Knyhospilka», Kharkiv-Kyiv 1930, s. 7-42.

⁹ Zi znevažanniam smerti (нім.) – М. М.

після породу, а прийшовши ледве не ледве до здоров'я, працював знову над уже скінченою драмою <...> щоб зробити її короткою (вона була чи не двічі довша, ніж тепер), щоб сконцентрувати її стиль, наче якусь сильну есенцію, зробити його ляконічним, як написи на базальті, увільнити його від ліричної млявості та розволікlosti <...> уняти сюжет в короткі енергічні риси, дати йому щось “камінного”. Я не люблю багато мережання та візерунків на статуях, а ся драма повинна була нагадувати скульптурну групу – такий був мій замір, а про виконання судити не можу». ¹⁰

Це пояснення загалом вкладається в той тип творчого процесу, який передбачає орієнтацію на досконалий результат. Для Лесі Українки така мотивація властива: вона дуже суттєво допрацьовувала свої тексти. Але водночас численні зізнання (в тому числі і в наведеному листі) Лесі Українки вказують, що головний процес її творчості відбувався в ірраціональній частині психіки: твори писалися швидко, стан організму був надзвичайно хворобливий і дуже виснажував авторку. Рациональне сприйняття майже не функціонувало. Це означає, що процес творчості переважно був або сублімаційний (за концепцією З. Фрейда), або візійний (за концепцією К.-Г. Юнга), тобто з мінімальною участю раціональної сфери. Натомість наступна стадія роботи над текстом була повністю підпорядкована рацію. Отже, зіставлення чорнового і чистового варіантів одного тексту не лише виявляє різницю чи спосіб удосконалення, а й значно глибші прошарки творчого процесу. Привертає увагу не просто правка (пошук більш точних чи більш яскравих словосполучень), а часте викреслювання чималих фрагментів, які не містять очевидних недоліків (оскільки драматургія Лесі Українки віршована, формальний аспект завжди впадає в око). У драмі «Камінний Господар» вилучені не лише рядки і строфи, а й цілі сцени, внаслідок чого змінилась диспозиція кожного персонажа, а також їхні характери. Наприклад, у початковому варіанті драми вагоме

¹⁰ Lesia Ukrainka, *Lysty: 1903-1913*, «Komora», Kyiv 2018, s. 672.

місце посідала Донна Соль. Вилучено великий фрагмент за участю Донни Соль і її ревнивого чоловіка на балу в Альваресів, скорочено сцени з'ясування стосунків Донни Соль і Дон Жуана, сцена втручання Донни Соль у діалог Дон Жуана з Командором і чимало іншого. Внаслідок цих вилучень Донна Соль стала епізодичним персонажем. Робота над кожним персонажем драми, сутність якої увиразнюється завдяки зіставленню чорнового і чистового рукописів, – це окрема тема. Застосування різних наукових методів до рукописів дозволить суттєво поглибити розуміння цього і багатьох інших творів Лесі Українки.

Висновки. Леся Українка, опрацьовуючи текст, народжений стихійно (ірраціонально), вилучає ті елементи, які містять надто прямі вказівки на біографічні події, намагається максимально опосередковувати й універсалізувати особисто пережите. Важко переоцінити значення рукописів при вивченні творчості віддаленого у часі класика. З огляду на трагічну історію України, особливо радянський період, коли було знищено безліч безцінних надбань культури, можна стверджувати, що наявність великої кількості рукописів Лесі Українки – це виняткова цінність, яка вимагає не лише збереження, а й поглибленого і систематичного вивчення. Повне представлення рукописів у новому зібранні творів дозволить піднести на новий рівень вивчення творчості Лесі Українки. Разом з тим окреслено низку проблем, пов'язаних з подальшими пошуками рукописів та їх вивченням.

References

- Kocherha S., *Kulturosofiia Lesi Ukrainky. Semiotychnyi analiz tekstiv*, «Tverdynia», Lutsk 2010.
- Levchuk T., *Fenomen literaturnosti*, «Tverdynia», Lutsk 2018.
- Moklytsia M., *Estetyka Lesi Ukrainky (kontekst yevropeiskoho modernizmu)*, Universytet im. Lesi Ukrainky, Lutsk 2011.
- Nenadkevych Ye., *Ukrainska versiia svitovoi temy pro Don Zhuana v istorychno-literaturnii perspektyvi* [w:] *Lesia Ukrainka, Povne zibrannia voriv*, t. 11, «Knyhospilka», Kharkiv-Kyiv 1930, s. 7-42.

- Savchuk V., *Dolia lystiv Lesi Ukrainky*, «Tverdynia», Lutsk 2011.
- Radko A., *Zibrannia tvoriv Lesi Ukrainky u vydavnychomu proekti «Emihratsiinoi "Knyhospilky"»* [w:] *Lesia Ukrainka v diaspornomu literaturoznavstvi. Nimet-sko-ukrainski zviazky*, zb. nauk. pr., t. 11, Miunkhen-Ternopil 2019, s. 194-203.
- Romanov S., *Etyko-estetychna systema Lesi Ukrainky i natsionalnyi literaturnyi kontekst epokhy*, Avtoreferat dys... doktora filolohichnykh nauk, 10.01.01 – ukrainska literatura, 10.01.06 – teoriia literatury, Kyiv 2019.
- Ukrainka Lesia, *Lysty: 1903-1913*, «Komora», Kyiv 2018.
- Ukrainka Lesia, *Kaminnyi Hospodar*, Arkhiv Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka Akademii nauk Ukrainy, f. 2, od. zb. 19 (chystovyi avtohrاف), f. 2, od. zb. 784 (chornovyi avtohrاف).
- Visych O., *Estetyka non-finito u tvorchosti Lesi Ukrainky*, «Tverdynia», Lutsk 2014.